

* LINGUA LATINA AETERNA * ЛАТИНСЬКА МОВА ВІЧНА *

Юрій
НЕМИРИЧ

РОЗДУМИ
ПРО ВІЙНУ
З МОСКОВИТАМИ
DE BELLO
MOSCOVITICO

ГЕРБ КЛЯМРИ,
ДО ЯКОГО
НАЛЕЖАВ
РІД ЮРІЯ
НЕМИРИЧА

LINGUA LATINA
AETERNA

ЛАТИНСЬКА МОВА
ВІЧНА

Georgii
NEMIRYCH

**DE BELLO
MOSCOVITICO**

KYIV
AKADEMPERIODYKA
2014

Юрій
НЕМІРИЧ

**РОЗДУМИ
ПРО ВІЙНУ
З МОСКОВИТАМИ**

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4укр)
Ю70

Упорядкування серії В.Д. ЛИТВИНОВА

Переклад з латинської мови
В.Д. ЛИТВИНОВА, Я.М. СТРАТІЙ

Передмова В.Д. ЛИТВИНОВА

На обкладинці використано зображення фрагмента
"Прапорonoсці" проекту Монумента Незалежності роботи
А.В. Куца

Юрій Немирич. Роздуми про війну з московитами = Georgii
Ю70 Niemirycz. De Bello Moscovitico / пер. з лат. мови В.Д. Литви-
нова, Я.М. Стратій; упоряд. і передм. В.Д. Литвинова. — К. :
Академперіодика, 2014. — 60 с.

ISBN 978-966-360-262-2 (серія)

ISBN 978-966-360-263-9

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України представ-
ляє науково-популярну авторську серію В.Д. Литвинова LINGUA
LATINA AETERNA (Латинська мова — вічна). До серії увійшли
переклади латиномовних творів вітчизняних авторів XV—XIX ст.
і тематично підібрані латинські вислови, жарти й цікавинки в
оригіналі та перекладах.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4укр)

ISBN 978-966-360-262-2 (серія)
ISBN 978-966-360-263-9

© Литвинов В.Д., упорядкування
та передмова, 2014
© Академперіодика, оформлення, 2014

До написання «Роздумів про війну з мос-
ковитами» 20-річного Ю. Немирича спону-
кали події, що передували Смоленській вій-
ні між Московською державою і Річчю Пос-
политою (1632—1634). До складу останньої то-
ді входила й Україна. У період безкоролів'я в
Польщі (після смерті Сигізмунда III (1632) йо-
го син Владислав не одразу був обраний ко-
ролем). Москва порушила договір про пере-
мир'я та обложила м. Смоленськ. Облога три-
вала понад рік і завершилася капітуляцією
московитів, коли допомогу обложеним нада-
ло польсько-українське військо — 15 тисяч
жовнірів і 12 тисяч запорозьких козаків.

На основі історичних відомостей щодо ве-
дення воєн від античних до сучасних йому
часів Немирич викладає практичні поради з
підготовки та ведення війни, вказуючи слабкі
і сильні сторони конкретного ворога.

Як український дипломат, Генеральний
писар козацького війська, права рука гетьма-

на І. Виговського, Немирич вів переговори зі Швецією, що завершилися Корсунською угодою (1657) із визнанням незалежності України. Складна політична ситуація в Україні унеможливила реалізацію цього договору. Натомість Виговський підписав Гадяцьку угоду (1658) про входження України до складу Речі Посполитої як Великого Князівства Руського.

Внаслідок інтриг промосковських сил в Україні та зволікань польського сейму угода не набула чинності, а невдовзі провідні державотворці, Виговський і Немирич, загинули. Починалась Велика руїна...

P.S. Подеколи надто різкими видаються характеристики образу московитів, подані Ю. Немиричем, на кшталт: «мосхи не прагнуть свободи. Як також не відчують і не уникають неволі, встановленої, буцім-то, Богом і царем» (с. 22) (ut nec libertatem appetent nec servitutum aut sentient aut fugiant timidi, nihil a numine et principe indutam) або «Суть же угод, які існують у мосхів з чужинськими народами, полягає в тому, щоб їх порушувати» (с. 31) (Praecipua igitur Foederum, quae illis cum exteris nationibus intercedunt interrumpendorum erit cura).

В. ЛИТВИНОВ

Вже не вперше брязкає зброєю Мосх (тут і далі пояснення незнайомих термінів див. у кінці тексту). При цьому, почувачись не дуже певним і безгрішним, він поспішно шукає допомоги в союзників. У той же час захоплює шлях між суходолом та морем, і цим нарешті виявляє свій давній потаємний задум. Що ж до нашої Вітчизни, то вона по тій волоській війні з Османом, а також пруській — з недругом Густавом (не кажучи вже про щорічні розбійні напади!), навіть у мирний час потерпає через вельми скрутні обставини життя громадян. В очікуванні нових потрясінь ми починаємо, нарешті, зважувати [свої] можливості, готувати зброю, збираємо військо для відсічі. І хоча пам'ять про минулі події викликає у деякого вагання, проте більшості громадян, (які

до глибини душі вражені присудом зрадливої фортуни), вона додала стійкості і наснаги. Крім того, на нашому боці виступає тепер одностайно [польський] сенат і досвідчені воїни. Це сприяє укладенню тривалого миру з ворогами, які, попри улесливість, схильні до віроломства. Проте, не зважаючи на підступний характер мосхів, ми не раз бентежили їх нашим успішним наступом. Це дає підстави вірити в силу [нашого] мілітарного духу. (Бо становище розбитого війська завжди є пригніченим. А дух переможених, хоча це звучить і жорстоко, є завжди слабшим). У передчутті війни тривога змушує очільників удаватися до перемовин, а більшості люду – дбати про озброєння, а всіх разом до набору війська. Обов'язок усіх мешканців прийти на допомогу Вітчизні, принаймні тих, що її люблять. У мене поки що, зважаючи на мій [молодечий] вік, менше турбот, але я маю також бажання [прислужитися Батьківщині]. Воно не дає душі [моєї] спокою. Тут мене, мабуть, надихає той, який по захопленні Афінської держави у час зведення оборонних споруд, був не лише звичайним спостерігачем, але глибоко переживав і весь час думав, як зарадити лиху. [Це прагнення] велить, щоб і я висловив тепер у

присутній нашого звичайного товариства [свої міркування]. А тобі, відсутньому, пишу про це у листі, найясновельможний свояче, як свідчення любові до Вітчизни і на знак пошани до тебе.

Прихід теплих днів обіцяє новий спалах війни, і мир доводиться лічити майже годинами. Ворог, який стає з дня на день щораз більш зухвалим, має намір захопити наші землі і встановити правління, до якого я маю зневагу. Але і в нас не мало звитяжних воїнів, розсудливості в очільника, на нашому боці також польський король і сенат. Але окрім цих військових достоїнств, для успішного початку війни, для її проведення згідно з задумом, видається корисним знову більш ґрунтовно зайнятися підготовкою не лише коштів, продовольчих запасів і зброї, а й воїнів.

Вважається, що військові потреби зазвичай оплачуються з державної скарбниці. Але передбачливі народи давали на такі потреби ще й двадцятку частину з військової здобичі, з щорічних внесків союзників, із спадщини засуджених та незаконно народжених, чи давно осілих у державі чужинців.

Підготовка полягала відтак у накопиченні коштів. Ці народи більше сплачували і завдя-

ки продуманому, заведеному і в нас розподілу коштів, ретельному підрахунку надходжень і видатків, і подушному оподаткуванню євреїв та циган; і завдяки єдиному обліку податків за користування греблями, дорогами і мостами; також відрахувань від продажу, або внутрішнього товарообігу.

Окрім того, у афінців свято зберігалася тисяча талантів для допомоги на випадок несподіваного стихійного лиха чи поразки, як і нині з цією ж метою тридцять діжок золота залишається про запас у батавів. Король галлів обходиться без копалень не так з причини відсутності природних ресурсів, як через переконаність у непотрібності затрати зусиль. Проте він у свій спосіб багатий на велику кількість грошей із чистого срібла, позаяк із закордону надходять до королівства найбільш придатні для виробництва грошей кращої якості. Їх не дозволяється ні вивозити, ні витратити. Британський король виявляє схильність до аналогічних засобів. І навіть Мосх не дозволяє вивозу зі своїх провінцій срібла, окрім випадків, пов'язаних із викупом полонених. У нас же дуже багато податків, які окрім того, що сприяють виникненню страшного безладу, спустошать майно лицарського стану; штучні і

надзвичайні, вони тяжким тягарем лягли на усіх. Упорядкування податків, на жаль, є нині здебільшого предметом турботи приватних родин, ніж держави. Допомогти тут можуть зусилля патріотично настроєних аристократів, пієтет і гонор для яких понад усе, а тому вони здебільшого схильні до благодійної діяльності.

Потреба у продовольстві очевидна, його перелік і кількість повинні бути визначені законами. Той, хто не забезпечує належне постачання продовольства, зазнає поразки без меча. Через такі помилки не раз зазнавала поразки Римська республіка..., і, навпаки, [перський цар] Кір, досягав успіху, розподіливши постачання війська відповідно до кількості днів і людей. У нас це поки що офіційно не бралось до уваги, хіба що вже тепер під час останньої війни почало застосовуватися; згодом контроль за розподілом продовольства було занедбано і це стало причиною голоду і хвороб у війську. За таких обставин воїн, не примушуючи себе довго чекати, грабував будинки і покинуте вельможним панством майно... До цього часу уповні і безоплатно постачало війську провіант лише Поділля. Сусідні ж провінції [поводилися] так, ніби не було

в них жодного страху перед ворогом. Тим часом віддалені і вільні від податків, вони не зазнавали збитків ні від ворога, ні від [власного] війська, ні втрат продовольчих запасів. Тепер же, окрім Литви, ближче до театру воєнних дій знаходяться Київщина і Брацлавщина.

Тому гроші на харч [слід збирати] з віддаленіших, а провіант — з сусідніх [областей]. Також [все] найнеобхідніше всюди у коморах по укріплених містах, на берегах Борисфена та інших річок [слід заготовляти]. Нині належні дороги для війська та устатковані зимові квартири справлятимуть вирішальний вплив на хід подій. Сила супротивника, як правило, вимагає більшого запасу звичайної або кованої, чи переносної, або пересувної зброї. І якщо тим, що становить загальну користь, змушені займатися тільки окремі громадяни, то такої турботи про суспільне благо недостатньо. [Відомо ще з античних часів], як за наказом Веспасіана у великих містах споруджувалися майстерні для виготовлення зброї. Я залишаю без уваги, що треба виготовляти особливо новий вид зброї, яка викликає страх у ворога. Нові військові знаряддя, приставні драбини і підйомні мостики, яких не мають вороги, наводили б великий жах. Генріх VII,

король англійців, налякав громадян біля воріт Болоньї дерев'яними металевими машинами надзвичайної величини. І домігся того, що силою навряд чи зміг би. Крім використання возів і коней, украй необхідним є знання корабельної справи, потрібної як іншим, так і нам, хоча й менш призвичасним, для перевезення зброї чи провізії для воїнів.

Тепер переходжу до війська. Його очільника і командирів я прекрасно знаю. Вони гідні найвищої хвали, не лишень за високі душевні й фізичні якості, а й [за досвідченість] у військовій справі і виняткове вміння відчувати настрої воїнів. Для Веспасіана першою турботою під час війни було створити відбірні загони, знову покликавши ветеранів. Зазвичай він з'являвся перед військом особисто, піднімав бойовий дух, вправних заохочував похвалою, знесилених переконував частіше прикладом, ніж покаранням, залишаючи поза увагою більше недоліки, ніж чесноти друзів.

Утримання війська, чисельність якого перевищувала можливості державної скарбниці, у афінців вважалося гідним покарання. Що ж до землі, то вона, на їхню думку, повинна належати тому, хто зміг би давати харч і пристанище воїнам. Так розмірковував [у своїй

бесіді] з Ксерксом і Артабан, наголошуючи при цьому, що все повинно бути узаконене так, аби ворог не зміг відняти те, що [його] прагне зберегти наша ощадливість. Відважним зробить [воїна] і хист полководця: в тямуцього буде всюди злагода і послушенство, а в мужнього — вибір гідного супротивника. Це зрозумів Кір тоді, коли сам обирав [військових] очільників.

Загони вершників у ворога набагато численніші, натомість у нас вони більш випробувані і шляхетніші, до того ж усі оснащені панцирами; вдосталь маємо і легкоозброєних воїнів. Рутенці й сармати сильні у кінному, але не у пішому бою. За давнім звичаєм піхота у нас нехтується. І це є великим недоліком. Нині її набирають переважно з угорців та німців. При цьому перші — бідні і вступають до війська часто ніби на захист віри, тому не знають ні організованості, ні військового мистецтва. Безперечно, що вони, воюючи за гроші, зневажають людські і божеські закони, а також схильні до безладу і не підкоряються наказам. Натомість, в усьому в їхніх діях панує лише сваволя та нестриманість у пристрастях; вони спустошують наше майно і грабують його як чуже. Озброєні до зубів і

несамовиті, вони пюндрують все навколо; грабуючи не тільки беззахисний народ, але й родовиту знать. Проте іноземні воїни, якщо це необхідно, мають бути забезпечені належною їм платнею, щоб не повставали проти нас самих, як колись проти карфагенців, або ж їх треба відводити у віддалені місця.

У часи війни не менше користі було б від співвітчизників, що прагнуть доблесті та військових подвигів. Хто серед них [виявить] свою мужність і силу? Хто [покаже себе] більш витривалим до спеки, холоду, нещастя і голоду? Коли б вони спрямували свою енергію на боротьбу з чужинцями, [були б] гідно пошановані. Яку б велику силу вони виявили, яку надзвичайно корисну справу [зробили б] для держави! Велику кількість їх можуть постачити численні юрби людей, пограбованих поблизу Дніпра і Буга, що потерпають нині від бандитських нападів і пюндрувань сусідів, ніби [ні до чого] нездатні і безправні. Придасться і козацька сила, що допоможе регулярним загонам [у боротьбі] проти нападів татар. Однак через суспільні заворушення вона не повертається, хоча могла б, до порядку чи військової дисципліни. Ця сила містилася би по провінціях, отаборившись у вигляді військо-

вих захисних постів і за будь-якої нагоди піднімалася б на ворога. Це вишколене військо було б підтримкою не гіршої якості.

Якби татарський напад було стримано почесними угодами, чи обернено його проти [нашого] ворога за якусь прийнятну для татарів винагороду, нашу кінноту підсилив би воїн, загартований у постійних військових походах. Значення цих вояків було б вагоме, а в разі їхньої поразки — невелика шкода, безперечно менша за втрату найманців у війську. Я не пригадую [в нас] добровільного допоміжного загону, який би дотримувався дисципліни. Але старанність, працьовитість, добротність та солодкий смак перемоги компенсує ті їхні бджолині укуси.

Військові вправління, що набувають тепер поширення у Бельгії, Галлії або Німеччині, багатьом видаються не вартими уваги, декому ж — слухними. Всюди згідно зі звичаями більшості народів неухильно забезпечується суворі дисципліна. У Галлії зазнають покарання не лише провинені воїни, але й префекти, навіть і маршали, серед яких з Марілаком нещодавно стався саме такий випадок. У Німеччині чи Іспанії також не можна двічі завинити або після злочину запізно домага-

тися поблажливості. У нас же — недостатньо суворості щодо розбещених і набагато менше, за деякими винятками, справедливості щодо людей заслужених. Винагородою за деякі героїчні вчинки є лише фортуна.

Багато з наших [людей] піднімаються по сходах службової кар'єри, дехто прагне і сподівається здобути владу, і, безперечно, кожен [вважає себе] у вищій мірі непересічною [особистістю], сподівається, що слава про його подвиги, шанована як святиня, перейде до нащадків. [Яскраві приклади цього знаходимо як в античні часи, так і в сучасних європейських народів]. Спартанському цареві Леонідові і лакедемонцям складалися, наприклад, амфіктіонами епіграми; римлянам на знак вічної слави споруджувались статуї. Не відмовляються від різних форм виявлення шани [до своїх героїв] Галлія, Іспанія, Італія, Англія, Німеччина. Проте, де є для цього законні підстави, найбільш відповідна [нагода для пошанування], коли гідні визнання і подиву преславні під сонцем подвиги не залишалися без уваги, особливо там, де майже щоденно ллється кров, де в умовах стримування наскоків непримиренних до християнської віри ворогів аж надто часто траплялася можливість виявити відвагу.

Виняткового пошанування заслуговують усі герої: гідними вважаються і багато добродчинних [людей], насамперед тих, чие майно було витрачено або значною мірою зазнало збитків через любов до Батьківщини, або пожертвовано на громадські потреби в надії на більш щасливу долю. У римлян Деції і його воїни, завдяки яким було здобуто перемогу, були відзначені особистими нагородами. Манлій після перемоги над латинами кожного хороброго воїна відзначив почесною нагородою. Те саме раніше робили греки після різних воєн, в першу чергу після Саламінської битви, а також по завершенні бою біля Платеїв. Такі винагороди все ж таки найбільш характерними є для римлян; тому для потреб ветеранів і хворих від поранень за державний кошт була збудована лікарня, були до послуг поранених і помешкання аристократів, приміром, як після поразки під Фіденами. До того ж важливо, щоб після успішно проведеної військової операції до учти, влаштованої з нагоди здобуття військових трофеїв, запрошували і командирів, і воїнів. Неодмінно слід дбати про поховання померлих, не зважаючи на несприятливий час, обставини, місце і страх. Адже коли кожен бачить, що відбувається з

померлими, він буде думати, що так станеться і з ним у разі його загибелі під час війни. Згадати слід також про математиків, піротехників та інших фахівців, що обслуговують військові потреби, і передусім про тих, що ведуть боротьбу з хворобами. Проте, нагадати слід і про прикросці, пов'язані із затримкою, наприклад, деяких або ж усіх військових обозів, що на думку Ганнібала, часто бувало причиною втечі або поразки.

Однак, характер самої підготовки оцінюється єдино кінцевою метою якої є перемога. Для відшукування відповідних засобів для цієї [перемоги], задля кращого планування усіх воєнних дій повинні бути вивчені сили супротивника по можливості не гірше, ніж свої власні.

Склад збройних сил московитів. Основу ворожої сили, безперечно, складають: природа краю, фортифікаційні споруди, військо, статки й угоди.

Природа краю. Край [мосхів] наскільки через сильні морози узимку дуже холодний, до такої ж міри дивним чином спекотний улітку, що ослаблює тіла іноземців і позбавляє їх будь-якої сили. Там не бракує жодного різновиду зернових рослин, край досить багатий

на птахів, риб і диких звірів. Наявні також величезні запаси заліза. Безпосередньо не маючи золотих і срібних копалень, край тим не менше добре забезпечений грошима, як і багатьма іншими речами, що [завозяться] голандцями через порт св. Миколая, а також вірменами і персами через Каспійське море. Не менш важливим захистом мосхів є природні умови країни: густі ліси, жакливі хащі і численні болота. Звідси — майже нездоланна втома від доріг, що значно перевищує навіть альпійські труднощі Ганібала. Та й сама країна вельми безлюдна, занедбана, не ладна до людського спілкування, з характерною для неї рідкістю міст; також небезпечна з огляду на добування або перевезення провізії, що безперечно, примножує названі труднощі. Більше того, примітні міста і поселення часто захищені одночасно і географічними умовами, і штучними.

Вишикуване військо демонструє страшну силу мосха, передусім у кінноті. Величезна країна, за одностайним свідченням очевидців, може виставити двісті тисяч воїнів. Добірний загін формується із синів бояр, п'ятнадцять тисяч яких призначено для охорони царя. Відповідно до заслуг і становища вони діста-

ють різну винагороду земельними ділянками і отримують з державної скарбниці близько 5.000 рублів. Відтак нараховується сто десять знатних очільників на чолі шістдесяти п'яти тисяч воїнів, на яких в цілому у вигляді оплати в окремі роки надходить сума у розмірі 40.000 рублів. Окрім того, тримають 12.000 піхоти, кожному воїну з якої щорічно видаються сім рублів і овес у кількості дванадцяти модіїв. Головний командувач має різних військових командирів, яким він хоч би й поступався військовим талантом, керує сам на підставі свого шляхетського походження. У військах зберігається майже турецький стрій, а оснащення досі не є турботою для мосха. Луки і мечі були колись зброєю для кінноти, і лише в деяких — списи. Нині вже інший звичай, нещодавно перейнятий з закордону, істотно покращує їхнє спорядження. Для піхоти призначаються меч, бойова сокира і мушкет.

Сформований за умов рабства характер кожного стрічного мосха виявляє схильність до пишноти і тілесної розпусти, жорстокий і підступний. Війну вони розпочинають швидко, а гамуються поволі. У варварів будь-яка нерішучість розцінюється як вияв нищості, а негайне досягнення чогось силою вважається

ознакою величі. Під час бою, після того, як вони починають втрачати впевненість в успіху, часто, покинувши зброю, вдаються до втечі, ... і тим збільшують кровопролиття.

Такого роду характер свідчить про їхню систему державного управління, подібну до турецької, абсолютистської та деспотичної, за якої, однак, навряд чи можлива загроза повстання. Непідконтрольний законам священний звичай краю так зміцнює владу, що, сповнені забобонної шани, мосхи не прагнуть свободи. Як також не відчують і не уникають неволі, встановленої, буцім-то, Богом і царем. Відтак цар схильного до такого забобонного страху народу [втішається] надмірним славослів'ям і найбільшою, порівняно з іншими, могутністю. Зміцнює [царську владу] однакове становище усіх при розподілі посад, найменша з яких чи при дворі, чи у церкві надається за згодою царя, якому рідко [загрожує] небезпека з боку [йому] підлеглих. І достеменно відомо, що так багато, (як ми вже вище перерахували), тобто, сто десять військових провідників з представників вищого nobilitetu, було призначено з урахуванням самого страху перед заколотом. Останні на оплату воїнів просять гроші з державної скарбни-

ці не з власної волі чи у зв'язку з обставинами, але за розпорядженням і наполегливою вимогою царя. Як лишень вони опиняться під підозрою, ті [з них], що обіймають навіть високе становище, легко усуваються від військової служби царем, який добре обізнаний з відомими порадами Тарквінія щодо методів усунення небажаних [представників] вельможного панства.

Що ж стосується молоді, то вона не прагне до навчання, бо, навчена одному лиш славослов'ю та плазуванню перед царем, протягом усього життя привчається до рабства. Бо лише [цар] потверджує їхні [права] на спадщину і навіть примушує ні в чому не винні і могутні при дворі сім'ї часто змінювати місце проживання та шукати нових посад у віддалених від родового гнізда фортецях. Фактично їх відправляли у вигнання: як Тіберій під приводом надання посади заслав Германіка, а Нерон [спровадив] Отона.

Щорічний прибуток московського воєначальника — це [надходження] від маєтка з тридцяти шести поселень, які виплачують цареві близько 230 000 рублів. Складається він з податку, стягнутого у вигляді окремих сум, вартістю, оцінюваною у 400 000 рублів. На-

бирається зі зборів від більших міст, які [у розмірі] приблизно 340 000 рублів надходять до царської скарбниці. Сюди додаються [надходження] від лазень і шинків, що сягають 25 000 рублів, як також майно засуджених, половина якого сплачується цареві. Окрім того, багато надходить у скарбницю з суми, виділеної для набору воїнів. Я вже не говорю про те, що підлеглі відраховують на платню для іноземних найманців і дванадцяти тисяч зброєносців, а також вносять для добування пороху від себе певну суму грошей, з якої залишок віддають у царську скарбницю. Я мовчу про прибутки від хутра, дичини, риби, плодів, меду, воску, сала, биків, льону, солі, смоли, заліза, олії, тюленього жиру; ці і подібні [до них] товари нікому не дозволяється продавати на ринку, допоки не вилучать те, що належить цареві. Попри це за наказом царя вносяться до скарбниці, як правило, також дарунки іноземних королів, доставлені, за звичаєм, московськими послами.

Що стосується угод, то він [мосх] насамперед дбає про їх укладання зі шведом та голландцями; з персом, [своїм] сусідом, обговорює торговельні відносини. Дружба з галлами обходиться йому [як кажуть] у тисячу вісім-

сот, з англійцем — стільки ж, а з данійцем — у дві тисячі ластонів [ластів] зерна.

Ось на таких підвалинах і засадах тримається ворожа сила. Спираючись саме на них вона і протидіятиме у разі війни і наступу військ супротивника. Крім інших, сам Ганнібал є свідком [того], що холодна погода може бути кращою [підмогою] ніж сусіди. «Воїни, що прийшли з півдня, перемогли нас за умов нашої зими», сказав якийсь римський письменник. Але в першу чергу треба буде знищити плоди землі, залишивши все ж таки частку для власних потреб. Щорічні спустошення, пљондрування ворожих полів під час жнив навіть і без облоги міст, завдають ворогам такої великої шкоди, що, зрештою, змушують їх замислитися про капітуляцію, «якщо не вийдуть до моря», — як сказав колись Геродот. Проте Кір навіть у розпалі воєнних дій забороняв завдавати шкоди рільникам. А позаяк Московія накопичує засоби ззовні, то необхідно оволодіти торговельними центрами.

Важкі підступи до місць, що захищають прикордонну смугу, та й самі міста, одночасно укріплені природним ландшафтом і військовими спорудами, вимагають виняткової майстерності від нашого полководця. По за-

болочених місцях ніколи не слід навмання проводити військо. Адже, яке б потужне і велике воно не було, сумнівно, щоб воно змогло дорівнятися місцевим жителям у вмінні орієнтуватися і діяти за таких умов. На цьому спіткнувся Германік, розпочавши похід на хатів. Виникає потреба у тих самих засобах, у [надійності] яких завдяки їх постійному використанню пересвідчилися нинішнє й попередні покоління. Звичайно дуже широко застосовуються перевізні човни, виготовлені з дерева або шкіри, а також різні брусовані настили. Батавія висушує болота з допомогою майстерних молів і дамб, а ліси винищуються вогнем і мечем.

Надзвичайна сила ворожих військ у людях, а не у воїнах: вона тримається більше на кількості, ніж на якості. Як і Ксеркс, Дарій вчив, що і досить надійна сила ніколи не є аж надто великою. Від голоду знесилюється будь-який добрий загін. Якщо треба нагодувати таку величезну масу [людей], хто може забезпечити продовольство? Від пошесної хвороби, що легко спалахує за [наявності] стількох людей і тварин, виснажується і гине весь цвіт [війська], яке зменшується і [тоді], коли через підбурювання виникає заколот серед рядових воїнів;

знає також втрат під час корисного для наших частин, але вкрай небезпечного для перепочинку. Це доводить Марій на прикладі зволікання з кімврами, а Фабій з пунійцями [під час] відновлення римської влади. Адже добрий відпочинок додає нам нової наснаги, коли ми перебуваємо у належній боездатній формі, а не тоді, коли знесилені.

Але у таборах, де воїнів купчиться дуже багато, вночі панує безтурботність, а вдень — бездіяльність, яка розслаблює тіло і губить душу хтивістю. До того ж, наскільки воїн неохоче зносить труднощі, настільки й скорий він до чварів. Охоче спустошить навколишні землі і нищить майно [мешканців], і то так, що більше шкоди приносить своє військо, ніж вороже. А це тому, що в багатьох випадках спільність злочину дає їм більшу безпеку. До цих додай і зовсім неосвічених [вояків], які ніколи не бачили ворога і мають полохливу, рабську душу. Вони самотужки нічого не чинять, нічого завдяки власній чесноті не починають, а все роблять неохоче, з необхідності.

Власне, чому військо Александра перемогло незліченні полчища Дарія? А тому, що шляхетність [перемогла] нездарність до війни, а розважливість — розкіш. Отож, коли бездіяль-

ність охоплює з часом увесь розум, його часто переважає вигода, яку породила та сама розкіш. Душам, зануреним у безплідну розкіш, треба позбуватися потягу до зажерливості; найбільше ми повинні шанувати помірність. Саме таким чином Томирис перемогла непереможного у війні Кіра. Бо де менше забаганок, там більше могутності. І навіть жорстокі душі [воjakів] треба пом'якшувати ласкою та щедрістю. Тому Ганнібал, хоч який від природи лютий, але багатьох римлян без викупу відпустив, багатьох переможених біля Тразіменського озера всупереч жорстокій своїй звичці наділив почестями і подарунками.

Військо тримається на кінноті, до якої [тягнеться] численна молодь різного віку, дуже схильна до сварки, — в чому їх підтримує залюбки і їхній ватажок. Про це соромно говорити. Жадібність вождя, постійна пиха багатих можновладців [викликає] невдоволення, а свобода збуджує народ, — якщо тільки в рабській його душі міститься хоч трохи благородства. Спричиняє у народі збурення також жорстокість володаря до шанованої знаті та віднімання полів і привілеїв. Так, протягом п'яти років потрясли Рим народні трибуни Ліціній Столон і Л. Сестій. Ніщо інше не збурило так

провінцію і сирійське військо [це засвідчив Муціан], як намір Вітелія переправити германські легіони для буцімто багатой на здобич і безпечної війни. Навпаки, для германців суворі зими змінилися лише на сирійське небо і [нові] страждання.

Ревно дбає князь мосхів про свою безпеку, тому підлеглих і важко підбурити до чварів або міжусобної війни. Але треба робити спробу. Полум'я чварів треба роздмухувати у їхньому війську всюди: навіть у палаці слід підтримувати всіляко. Саме жорстокість влади, неволя мешканців, пересиченість війною завжди викликали велику ворожість до володаря. Так Отона (якого два рядових воїни вивищили) саме підозра воїнів позбавила трибунату і привела сенат до такого випробування. Коли у Римі правив Вітелій, так само два воїни вчинили найзапекліший заколот, — щоб порятувати буцімто [місто] від ворожої загрози. І Дмитрій, тими самими мосхами нещодавно вельми жорстоко вбитий, вчить своїм прикладом, що така сама загроза може нависнути і над його нащадками.

І не треба обходити мовчанкою душі набожних, сила яких поправді дуже потужна, зміцнюється лише святістю і золотим гаком

ловиться. Ось чому не поспішай, а коли вже прислано спокусників, навертай чужинців до вірності. Бо коли чужинські вояки перебувають поза межами краю, у них стільки ж моці в наступі, скільки й слабості у зволіканні. Тіла германців схильні до хвороб, знесилюються з віком і нездатні переносити негоду. Всупереч звичаю предків їхня вірність також неміцна, — хіба що підтримується сталими і певними винагородами. Це вони довели в битві данійського короля з імператором Фердинандом II, і Йоана Нассовія з голандцями тільки щойно. Англійці, які б вони не були, не зносять злигоднів, гинуть від голоду. До заколотів і грабунків схильні всі чужинські війська, і їхні душі легко через безлад і грабежі втягуються до громадянської війни.

А тепер щодо прибутків. Коли держава тільки встановлює владу, то, наскільки можливо, хай спершу дослідить десять визначніших джерел, які приносять зиск нині і в майбутньому для нащадків. Податок же, який стягується, наприклад, у Москві, Ростові, Новгороді, збирається [шляхом] спустошення навколишніх полів або набігами, або [коли можна], то й захопленням ворога [у полон]. Отож, не допоможуть у майбутньому корчми, якщо хліб до-

вкола обертається на здобич, або спалюється, або розкрадається. Податки з річок також постійно затримуються частими набігами, а вже зібране віднімають зухвалі вороги. На додачу нагадаємо шляхетному розумові і про приховані у найзахищеніших місцях скарби Москви, Ярославля, Вологди, а також передусім Білозер'я, де найголовніше сховище скарбів і добробуту імператорського в найбільшій небезпеці перебуває.

Сила ворогів велика не сама по собі. Її посправжньому бояться лише тоді, коли вона підпирається допомогою та угодами з чужинцями. Але у смертних нема нічого такого й неміцного, і такого хиткого, як влада, що не опирається на власну силу, — тоді її легко ослабити божественною владою. Суть же угод, які існують у мосхів з чужинськими народами, полягає в тому, щоб їх порушувати. До ослаблення сил ворога найбільш вигідно також поступово відводити від них союзників; або зводити підозру один до одного; або, нарешті, пропонувати їхнім підлеглим чи друзям кращі і вигідніші умови.

Угоди мосха з іншими країнами треба руйнувати. Велика нагода настрахати ворогів буває, коли хтось із союзних їм [народів] чи то з

власної волі і без примусу, чи гнані і принижені повертаються знову до нас. Так, знаємо, Фемістокл привернув на свій бік йонян, і привернув карійців, що були у війську персів. Не меншого успіху можна сподіватися, якщо укладемо союз із чужинськими [народами].

Самим треба укладати [союзи]. Важко без союзу, без допомоги союзників тій державі, яка понад волю всіх ревню, власними силами протистоїть могутнім ворогам християнського світу. Шукати союзів і допомоги вимагають обставини; так радить і приклад найхоробріших римлян; так вимагає і гармонія світу і сьогоднішній звичай. Подібно до того, як Арістагор звабив спартанців, так і Бої привели до спільноти трансальпійців, обманувши їх надією на вигоди: [роздаючи] посади, подарунки; [обіцяючи] багатства і прихильність. Такими обіцянками Арат набув у союзники Антігона. Доречно на початку війни карійці приєдналися до йонійців. Щоб досягнути безжурності і величі держави, кампанці відверто намовляли римський сенат проти самнітів і схилили його, але [за рахунок] втрати провінції. Знехтувавши їхньою свободою, римляни упокорили [і] самнітів, щоб на власний розсуд вести війну [чи укладати] мир з несоюзними наро-

дами. Мосхи випрошують допомоги у бельгійців; а голландці зайняті іншою війною, повільно й неохоче вдаються до союзу.

Дружба з ними для нашого Народу вигідна і в час миру, і війни. Бо вони нам товари і силу срібла, а ми їм більше за інших збіжжя [продамо], якого маємо в достатку. Так легше прихильність і більш міцну дружбу з необхідністю заведемо. [Особливо тепер, коли] король французів заборонив минулого року вивозити зерно зі [своєї] держави, щоб [мати змогу] забезпечити власне військо і зважаючи на велику його нестачу в країні. Британія [лише] сама себе спроможна забезпечити [продуктами] рільництва, бо мешканці віддані більше рибальству, ніж вирощуванню хліба. Данія, розкидана по островах, в багатьох місцях піщана; вона займається переважно полюванням і ледве чи забезпечує себе харчами. Земля Швеції необроблена, піщана й болотиста, [а тому її люд] часто терпить скруту. Не запечуватиму, що збудовані нещодавно порти у Пруссії показали голландцям шлях до Московії. Але ця, хоч і багатша на хліб за інші землі, однак нашим краям ні якістю збіжжя, ні кількістю і близькістю [до європейських країн] не може дорівнятися. Відомо бо, що про-

тягом року голландці ледве встигають двічі прибути до Московії і повернутися, [в той час] як до нас — чотири рази. Оминаю дарунки лісу і землі, замість яких вони постачають [нам] інші [товари]. Обходжу мовчанкою все інше, на чому тримався б наш союз: зброю, гроші і військо. Це [голландці] ще недавно постачали шведові, хоч безмежно набридливому мосхові навідріз відмовили. І до дружби з данійцем треба вельми прагнути як через порти, так і через сусідів.

Інша вигода нам від спілкування зі шведом. На нього, як на дуже близького сусіду, мають певну надію [і] мосхи. Але швед здавна протиставляв їм фортеці і військові кораблі, — щоб зброя не пливла через Фінську затоку до Московії. Тепер же із-за миру швед став більш прихильним до мосха, навіть сприяє йому. Отже швед, — оскільки війна і з нашої справи може постати, — буде або зваблений вигідними договорами, або продовжить ту війну, якою тепер вся Германія палахкотить.

До речі, добрий спосіб протидії — не давати ворогові об'єднати сили. [Про це] нагадує приклад самнітів і переконує [приклад] римлян, які боролися проти Гасдрубала, брата Ганнібала. Корисною також є дружба з чужин-

ськими державцями, однак набагато корисніша вона з сусідніми ворогами мосха, які підтримують нас у нинішній війні. Але голландці, крім того, що перебувають на значній відстані од мосхів, [ще й] постійно воюючи з іспанцями на суші й на морі, лишилися нині без грошей і стали самі боржниками. [Щоправда], вони по змозі підтримують германську війну статками і військом. Швед, навчений певним досвідом і витратами, яких зазнав у Пруссії, не без причини, кажуть, сумує, що (навіть після трьохрічного перебування там), не здобув і десятої частини того, що [мав] на рік у Германії. Отож, втягнутий у цю війну, не зможе допомогти мосхам.

Зате, коли ми нападемо на мосхів з одного боку, то їхні постійні вороги (маю на увазі перекопських татарів) вдеруться також до Московії. Спонукаати татарів до такого союзу може тільки майно тих мешканців, багата здобич та незахищеність від ворогів. А звичай татарів майже нічим не відрізняється від турецького: пильнувати свою вигоду, коли дві сторони люто сваряться.

Легко до союзу схилиться той, хто переконується, що у нього з нами спільна небезпека. Бо хіба якимось іншим способом король асі-

рійців підбуриє всю Азію супроти медів? Або чому переможені християнські королі відновлюють союз із турками, та оживляють [його] з королем варварів Марохі? Та й голландці на яких умовах уклали договір з королями абіссінців і Фесси? Так само Кір примусив кадузіїв і саків вийти до Асирії. І взагалі проти недруга, — з яким завзято бореться душа, — всіх треба залучати до нашого союзу. Мова йде про тих, які з якоїсь причини люто ненавидять нашого ворога. Нам було б невігідно, якби перс, [наприклад], приносив якусь підтримку мосхові або не стримував турка, який турбує польське королівство своїми нападами з тилу. З цієї причини корисно також закрити очі на турецькі походи наших козаків. Тим більше, що й турки вдають, ніби не в змозі стримувати татарів.

По-друге. Необхідність штовхає нас удаватися до рішучих дій, так само, як загрожених мореплавців — до викидання припасів [за борт]. Велику силу має у війнах фортуна, бо інколи з малих порухів постає вельми велика вигода у справах і намірах. Тому все слід оглянути з допомогою вірних і досвідчених розвідників і вивідників: порядок, дух, потужність і наміри ворогів. Ретельно треба оглянути розташування

[військ], обміркувати не лише відверті дії ворога, але й вивчити думки чужинців про нього. У довір'я ворога входить той вивідник, який з поважних, нібито, причин утік [зі своєї країни]: як Арасп від Кіра до асирійців; як син Тарквінія до габінійців; як Зопир до вавілонців.

Найкращі ж ті, які є нам чужинцями, бо на цій підставі відверто не будуть зараховані до ворогів своїх державців, — як [наприклад], індійці, послані для вивідування до Асирії. А тому, що способів вивідування є багато, то Камбіз у Ефіопії вжив відомий уже, — під виглядом піднесення подарунків. Схоплених ворожих вивідників не завжди убивав і Ксеркс. Навпаки, добре все вивідавши, проводжав їх до своїх таборів і відпускав, — щоб через них нагнати більше страху на вороже військо. Ганнібал, коли через розвідників спізнав ворожий намір, для приховання наступу зволікав [час] прийняття послів. А коли вже прибули, то зустрів їх Хрізанф, а сам Ганнібал [тим часом] намагався захопити Тарент.

Не треба чекати, доки ворог наблизиться до кордонів або лона вітчизни. А коли вже нападе, то до самого нутра ворожої держави треба вдиратись, тобто, як каже Полібій, скільки змога треба переносити війну до ворожого

краю. Мосх тільки в Московії може бути подоланий, як Ганнібал у Африці. Там, отже, де відкривається легший вхід і де ворог є більш недбалим, [тим] краєм треба заволодіти чимдуж. Так і загроза від ворога буде меншою для нас і [наша] сила більшою здаватиметься серед густих лісів. Це дасть нам змогу легше діставати провіант для війська. Це нас хоч і затримає, але шкоди не принесе. Хіба що для якогось [одного] легіону (чого хай не допустить ласкаво Бог!), решта ж могла б подати допомогу і помститися. Найбільша однак помилка полководця, коли всі наявні сили він виставляє в одній битві.

Безпека війська залежить від місцевості і його розташування на ній. Добре убезпечує від ворога належний вишкіл війська і битва, розпочата за сприятливих обставин і часу. Не менше допомагає дуже сувора дисципліна, [яка] гамує чвари, стримує заколоти. Це не могло не виявитися у війську Вітелія із-за надто слабкої дисципліни. Розташуванням військ і визначенням їхнього розміру, влаштуванням таборів на зручних позиціях повинні займатися начальники таборів і геометри. Але місце для майбутніх воєнних дій здавна вибирали полководці, які, виславши наперед дуже сильний загін, пе-

рехоплювали [зручне місце]. Це наганяло страх на ворогів, а [полководцям] приносило славу і щасливий кінець у справах. Бо який початок у війні, така і слава в майбутньому. Лакедемонці, переможені в Лаконії македонцями, вчили, що ніколи не треба віддавати ворогам вигоду вищого місця, коли є можливість без особливих зусиль і втоми його зайняти. [Саме тому] заради користі і слави [свого полководця], армія Веспасіана, гадаю, відняла у Вітелія сильно укріплене військами місто Верону.

Справжня сила виявляється в наступі. Наші війська, після того, як вдерлися до ворожого краю, [повинні] використовувати і стрімкий наступ, і [дрібні] сутички та облоги. Часом полководець, загрожуючи війною, обмежується раптовими нападами і спустошенням, і тоді перемогу часто одержує без бою і кровопролиття. Військові набіги цілком схожі на полювання. Бо ворога, як і звіра, полонять вистежуванням, засідками, облогами й іншого роду хитрощами краще, ніж силою. А вже коли й ці засоби не допомагають, тоді працею тіла і впертою боротьбою треба [свого] досягати і з ворогом виходити на герць рішуче. Тому-то Кір, перейшовши кордони вавілонян, негайно зайнявся убивствами і грабунками, — щоб

таким чином швидше ворога [здолати]. Те саме робили Регул у Африці, а Філіпп у Етолії.

Настрашувати треба польовими сутичками. Серед баталій у відкритому полі і в окремих сутичках здобувають більшість перемог. І лише незначна їх кількість була одержана [в інший спосіб]. Імператор Отон, лютий від затримки і нетерплячий, міг без битви перемогти Вітелія, якби при цьому зачекав і не допустився помилки. Мавритій Авріак став переможцем після того, як військо головного командувача ворога вдалося до втечі. І нічого більше не бажав, і не міг. Так чинять досить часто. Але битвам надають перевагу, цінуючи їх за несподіваність маневру, який у війні більше допомагає, ніж доблесть. Отож, будь напоготові і узброєний, щоб своєї нагоди не втратити і не подарувати її ворогові. Заживає слави той, що в нових починаннях найсильніший. Це залежить більше від винахідливості полководця, залежить від його ретельності і дбайливості. Бо ніхто швидше не терпить поразки, як недбайливець. Тому, я б порадив нічого не боятися, але нічого й не зневажати. Все залежить від способу ведення битви.

Досвідчені вожді не завжди нападають на ворога відкритим наступом [бо в ньому кри-

ється небезпека], але й прихованим. І корисно, коли ворог падає від нерозважності, сподіваючись на чужу глупоту. Багато залежить від [вибору] місця, яке частіше допомагає, ніж доблесть. Бо справді, якщо ми любимо кінноту, мусимо прагнути відкритого поля бою; якщо піхотинці — бажано місьць поганих, болотистих, поритих ровами, захаращених деревами. При необхідності допомагає вчасне нагадування воїнам про надію на їхню мужність, про спасенність у перемозі. Близька схованка спонукає до нерішучості і втечі, а менше — сподіватися на витримку і власну мужність. [Немає] залежить і від [перебігу] бою, план ведення якого повністю відомий лише полководцю.

Про облогу. Ті народи, які сильні лише у відкритому бою, як правило, не вміють (або й не здатні) до переслідування [ворога], або до оборони чи штурму міст, — наприклад, парфи, що недостатньо знаються на військовій справі. Всяке місто треба втомлювати облогою, а ворога всередині слід виснажувати. При облозі має значення характер місцевості і чинник часу, а також спосіб штурму [міста]. Здоровий глузд підказує нападникам при облозі міст шукати джерела постачання обложеним грошей, харчу, зброї, що дає змогу довести мужніх

захисників до загину. Прикладом може бути місто Данціг. Або Польща, яка була позбавлена звичного постачання, хоча край мав удо-сталь провіанту і власних копалень і металів.

Наявні фортеці або вельми укріплені міс-течка віднімають надію на їх захоплення. Вій-сько не повинно витрачати дуже багато часу навколо них, чекаючи слушної нагоди. Бо вони, якщо не одержать допомоги, ослаблені, навіть малим загоном можуть бути зайняті згодом. Не треба забувати також, що деякі місця пере-дусім освячені культом, зазнаючи нападу, або захоплені ворогом, можуть нагнати страху всьо-му легковірному народові як погане знамен-ня. І навпаки, багато слави принесла прихиль-никам Веспасіана порятована [ним] Віцеція, батьківщина полководця Цеціни. [Вона], хоч і не мала великого значення і сил, однак мала культове значення. І несправедливо пишуть усюди, що цей воїн прагнув сіяти чвари та безлад серед воїнів.

Але особлива сила належної облоги [поля-гає в тому], щоб після прибуття до ворожого краю якнайшвидше почати переговори. [В той же час], скільки дозволяє чинник часу, стрім-ким наступом, великими силами турбувати обложених. Їхній надії на безпеку за фортеч-

ними мурами і фортифікаційними споруда-ми протиставляти [військове] мистецтво і по-тужне військо, [які] обіцяють або обложеним більшу пільгу слави, або нападникам певну приемність перемоги. Нема такого далекого міс-ця в природі, куди доблесть не змогла б діста-тися; нема нічого так міцно зробленого рукою, щоб нею само не могло бути зруйнованим. Кір відведенням річки, захопленням військового обозу, копанням ровів, зведенням укріплень і насильницьким позбавленням підтримки на-гнав стільки страху на вавілонян, скільки піз-ніше Фабій породив надії для римлян [своїм] зволіканням. Але спільний для [всіх] давній спосіб захоплення міст потребував дуже вели-кого числа воїнів. Він вимагав численних втрат загиблими і полоненими, довготривалого мар-нування часу, а тому викликає відразу. Від об-логи буває більше збитку, ніж вигоди, більше ганьби і безчестя, ніж слави.

Марним є таке військове мистецтво, коли є свіжий досвід, випробуваний всіма держава-ми християнського імені і краще ними ціну-ється: менше витрачати воїнів, а більше гро-шей. Але оточення фортеці валом, зведення бастіонів і редутів, зближення, долання ровів, руйнування укріплень і багато чого іншого

вимагають велетенських витрат. І менше [вимагають] допоміжні знаряддя, що служать для оточення фортець або осушування полів, руйнування мурів, які вживалися у давнину, та інші, що додалися у недавньому віці, наприклад, хитромудра наука піротехніка. Тих чи інших засобів ми вживаємо до певного ворожого війська, як того вимагають форма і міцність укріплень. При всякій облозі міста треба дбати, щоб у тих, хто чинить приступ, вистачило необхідного. Бо ніщо інше, як виснаження, або скрута змусила галлів зняти облогу Капітолія.

Як треба захищати вітчизну. Проте, коли наше військо сковане чужинськими приписами, а душі всіх обернені на закордон, залишають батьківщину без сильного захисту небезпечно. Бо мосх тоді не промине нагоди, щоб нашкочити. Захоче, аби запал війська сповільнити чи стримати, театр війни в нашу вітчизну перенести. Як ворога від себе відвести і найрозважливіше захиститися, показує Перікл вторгненням до Пелопонесу, Сціпіон — до Африки, Агатокл — до Карфагенського краю. Але як [протидіяти] ворогові, що хоче увірватися до вітчизни, показує Корбуло, який закрив Вологезові шляхи, відняв провіант і

воду, вельми сильний заслін на вході виставив, а міста, які перші стояли [на шляху] харчем і сильним загоном забезпечив.

За його та інших прикладом [і нам] міста, які межують з мосхом, треба сильно укріпити військом, а для їхньої безпеки заготовити харч і зброю. Рівним чином треба допомагати містам, які омиваються річками Десною і Борисфеном. Серед них не повинно бути якогось місця, легкого і доступного для входу [ворога]. А узброєні військові човни, які можуть плавати по річках, треба вивести звідти. Тими ж човнами, — яких вживають козаки, — хай буде велено узброїтись містам, що займаються торгівлею, або взяти їх на громадський кошт. Їх треба захищати з допомогою війська і воєнних металевих машин. Нарешті, між віддаленими містами хай будуть зведені укріплення і редути. А для полегшення праці з одностайної волі нашої використати згадані річки.

Прийми оці, вельмишляхетний Гойський, мої юначі, можливо наївні міркування, щодо сьогоднішніх обставин, як свідчення моєї щирої любові до вітчизни. В усякому разі [це] роздуми молодика розкутої думки серед багатьох оплотів доблесті і свободи найрозсудливіших мужів. Серед стількох змагань і борінь їхня ста-

течність [завжди] кликала до розважності, а їхня рішучість зміцнювала сили і додавала твердості. Ти несеш на собі найприхильнішу до нас і безсумнівну печать [своєї] лагідної вдачі, яка в інших [людей] враз зникає, коли з'являється мить вигоди. У давнину вважали, що святощі краще оглядати мовчки, бо вони вищі за всяку людську красномовність. Тому, коли я подумки буду пригадувати постійні добродієння вашого найпросторішого дому, які від прадідів аж донині тривають, чи коли молитимусь за Батьківщину і її успіх у війні (о якби, якби це сталося!), — краще зітханнями передаватиму все, а не словами.

Переклали

В. ЛИТВИНОВ, Я. СТРАТІЙ

ДОВІДНИК ВЛАСНИХ НАЗВ

Абіссінія (див. Ефіопія).

Абіссінці — мешканці Абіссинії (Ефіопії).

Агатокл — тиран Сиракузький (361 — 289 рр. до н. е.).

Александр (356 — 323 рр. до н. е.) — геніальний полководець, видатний адміністратор і політик. Засновник великої держави, що охоплювала Македонію, Грецію, завойовану Перську імперію та Єгипет.

Амфіктіон (за грец. міфологією) — другий син Девкаліона і Пірри (побудував ковчег під час потопу).

Антігона — персонаж давньогрецької міфології, дочка Едіпа та Іокасти, сестра Полініка.

Арасп — одноліток, друг дитинства й улюбленець Кіра, який походив зі знатного мідійського роду; пристрасно закохався у довірену його охороні дружину царя Абрадата Сусіанського, Панфею.

Арат із Сол (бл. 315–240 рр. до н. е.) — давньогрецький дидактичний поет і астроном.

Арістагор — зять Гістія, успадкував від нього тиранію над Мілетом, після того як Гістіей відправився в Суси до царя Дарія.

Артабан — цар Парфії, прадавньої держави, що виникла близько 250 року до н. е. на півдні й південному сході від Каспійського моря.

Ассирійці — мешканці Ассирії (див. Ассирія).

Ассирія — стародавня семітська держава у північній Месопотамії у II–I тис. до н. е.

Афінська держава — мова йде про потужне місто-поліс Афіни у Давній Греції.

Афінці — мешканці стародавнього міста-поліса Афіни.

Батави — германське плем'я з пониззя Рейну. Від батавів пішла назва Батавія, вживана у відношенні до Нідерландів.

Батавія — історична назва Нідерландів/Голландії.

Білозер'я — мова йде, певно, про татарське село в Ромодановському районі Мордовії.

Бої / Бойї — група кельтських племен. До IV ст. до н.е. заселяли територію сучасних Чехії, Австрії, південної частини Німеччини і Швейцарії.

Болонья — місто в Італії.

Борисфен / Бористен — давньогрецька назва ріки Дніпро та однойменний скіфський річковий бог.

Брацлавщина — історична область в Україні у XIV–XVIII століттях. Займала східну частину Поділля.

Буг / Західний Буг — річка в Україні, Білорусі та Польщі.

Вавілонці — мешканці Вавилонії, давньої держави у південній частині Месопотамії, що виникла на початку II тис. до н.е.

Верона — місто та муніципалітет на північному сході Італії.

Веспасіан — римський імператор від 69 року, засновник династії Флавіїв.

Вітелій — римський імператор, який правив протягом 17 квітня — 20 грудня 69 року.

Віцетія / Віцетія (Віченца), місто на півночі Італії, у регіоні Венето, столиця провінції Віченца.

Вологезові шляхи. Мова йде, вочевидь, про одного з Вологезів — царів Парфії з династії Аршакідів.

Волоська війна — італійська війна.

Галли — кельтські племена на території Галлії (нинішні терени Франції, Бельгії та Швейцарії).

Галлія — область в Європі відома з часів давнього Риму, одна з областей Римської Імперії. Назва походить від римської назви кельтських племен галлів.

Ганнібал (247/246 – 183 рр. до н. е.) – карфагенський військовий та політичний діяч, вважається одним з найкращих полководців давнини.

Гасдрубал – Гасдрубал Барка (240–207 рр. до н. е.) – син Гамількара Барки, молодший брат Ганнібала, карфагенський полководець.

Германік (15 р. до н. е. – 19 р. н. е.) – відомий римський діяч, воєначальник широкомасштабних германських кампаній, поет.

Геродот – Геродот Галікарнаський (між 490 і 480 – бл. 425 рр. до н. е.) – давньогрецький історик, якого Цицерон назвав «батьком історії».

Гойський Роман (1585–1635) – волинський шляхтич і політик XVI–XVII ст. у Польщі. Був прихильником і захисником аріанства, хоч його батько ще був православним. Брав участь у війнах польського короля Стефана Баторія проти Данцігу і Московії. Захищав українські землі від татарських нападів. Був родичем Юрія Немирича.

Густав – мова йде, очевидно про шведського короля Густава II Адольфа (1594–1632).

Дарій – мова йде, очевидно, про Дарія I Великого – перського царя, одного з найвизначніших правителів в історії Давнього Сходу.

Дмитрій – мова йде про якогось із двох Лжедмитріїв – політичних авантюристів-самозванців у Московії, що видавали себе за сина Івана IV Грозного – Дмитрія.

Етолія – давня область у Середній Греції, населена племенами етолійців. Оточена та перерізана горами, віддалена від головних культурних центрів, Етолія була однією з найвідсталіших областей Греції.

Ефіопія / Етіопія, Абіссінія – держава на сході Африки. У Середні віки на території нинішньої Ефіопії виникло безліч мусульманських, християнських, іудаїстських, язичницьких князівств. У XII ст. християнські князівства об'єдналися під владою Ласті. Це царство встановило зв'язки з Єгиптом і Єменом, почався підйом економіки і культури.

Зопир – знатний перс, який допоміг Дарію завойовувати Вавилон. Скалічив себе, щоб вавилоняни повірили йому, як перебіжчикові, і перейшов на бік обложених. У Вавилоні Зопір незабаром був призначений головним воєначальником, чим і скористався, щоб відкрити військам Дарія міські ворота.

Іонійці / іонійці / йоняни – одне з чотирьох головних племен грецького народу (також дорійці, ахейці та еолійці), разом із дорійцями найбільше вплинули на формування феномену грецької культури.

Кадузії – воєвничче скіфське плем'я на західному узбережжі Каспійського моря, на південь від Араксу, у мідійській провінції Атропатене.

Камбіз / Камбіс II – перський цар з династії Ахеменідів, правив у 530–522 рр. до н. е.

Кампанці / Самніти – давньоіталійські гірські племена, що займалися переважно скотарством. Від V ст. до н. е. стали відомі також як лукани, брутті.

Капітолій (Капітолійський пагорб) — один із семи пагорбів, на яких виник Стародавній Рим. На Капітолії перебував Капітолійський храм, який теж називали Капітолієм, де проходили засідання сенату і народні збори.

Карійці — одна із стародавніх народностей, яка мешкала у Західній Анатолії (Турція), в області Карія.

Карфагенський край — місто Карфаген та його околиці у північній Африці.

Карфагенці — мешканці міста Карфаген.

Кімври, Кімбри, Кімерії — велике плем'я, що заселяло спочатку північ Ютландського півострова. На думку більшості античних авторів, кімври були германцями, проте сучасні історики припускають, що вони були кельтами.

Кір / Кир — під цим іменем найбільш відомим був перський правитель Кір Великий, який взяв на себе правління над мідійцями в середині VI ст. до н. е. У дивно короткий термін Кір розширив свої володіння від Елама до Мідії на захід і північ. Він вторгся в Малу Азію і, завоювавши лідійців, утворив велику Перську імперію, яка ще довгий час знаходилася під владою його нащадків — Ахеменідів.

Корбуло — римський военачальник у війні з парфами в середині I ст. до н. е.

Ксеркс — перський цар, син Дарія I (485—465 до н. е.). У 480 році з великим військом, від 150 до 360 тисяч

вожків і флотом у 800 кораблів він удерся до Греції. Всесвітньо відомим є бій біля Термопіл з шеститисячним військом під командою спартанського царя Леоніда.

Лакедемонці / лаконці — мешканці Лаконії.

Лаконія — ном в південно-західній Греції, зі столицею — містом Спарта. В античні часи тут існувала однойменна держава — Спарта.

Ласт / ластон — одиниця міри. Дорівнює ≈ 1180 кг.

Леонід I (508/507 — 480 рр. до н. е.) — цар Спарти, очільник грецького війська у битві під Термопілами.

Ліціній — можливо, йдеться про Флавія Ліциніана Ліцинія (бл. 250—325). Прийомний син Діоклетіана, римський імператор у 308—324 роках.

Маврикій (539—602) — візантійський імператор (582—602) з династії Юстиніанів.

Марій — мова йде, очевидно, про С. Марія (156—86 рр. до н. е.), переможця Югурти, тевтонів і кімбрів, голову народної партії, противника Сулли.

Меди — тракійське плем'я на західному березі ріки Стримон.

Московити — населення Московії, держави, яка після 1700 року стала називатися Росією.

Мосхи — латиномовна назва мешканців Московії в Європі XVI—XVII ст.

Муціан Гай Ліциній (? – 76 р. до н. е.) – політичний та військовий діяч ранньої Римської імперії.

Нерон (37–68 рр.) – римський імператор, п'ятий і останній з династії Юліїв-Клавдіїв.

Осман – мова йде, очевидно, про Османа II (1605–1622) – турецького султана (1618–1622). За його правління Османська імперія вела війну проти Польщі. 1620 року турецька армія в Цецорській битві розбила польські війська гетьмана С. Жолкевського. У вересні 1621 українсько-польська армія в Хотинській битві завдяки мужності 40 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного завдала нищівної поразки 150-тисячній османській армії. Унаслідок цього 1621 року було підписано Хотинський мир.

Отон Марк Сальвій (32–69) – римський імператор.

Парфи / парти – мешканці Парфії / Партії (Парфянське царство) – прадавньої держави, що виникла бл. 250 року до н. е. на півдні й південному сході від Каспійського моря на території сучасного Туркменістану.

Пелопоннес – півострів на півдні Греції, з'єднаний з основною частиною Балканського півострова Коринфським перешийком.

Перекопські татари – кримські татари.

Перікл (495–429 рр. до н. е.) – державний діяч, стратег, оратор і полководець у Стародавніх Афінах. Період правління Перикла називають «золото-

тим століттям Афін», визнаючи його добою найвищого внутрішнього розквіту Греції.

Платеї – давньогрецьке місто, біля якого під час греко-перських воєн 479 року до н. е. відбувся бій між військами грецьких міст-держав та перською армією.

Поділля – історико-географічна область України, що охоплює територію сучасних Вінницької та частково інших областей (Хмельницької, Тернопільської).

Полібій (бл. 201 – бл. 120 до н. е.) – давньогрецький історик, державний і військовий діяч, автор «Загальної історії» («Історії») в 40 томах.

Пруссія – історична назва ряду районів у східній та центральній Європі в період 1525–1947 років.

Регул – в історії відомі два Регули: 1. M. Atilius Regulus, консул у 269 і 256 рр. до н. е.; в 255 р. до н. е. зазнав поразки від карфагенян і був узятий ними в полон; 2. L. Livineius Regulus – легат Цезаря під час Африканської війни.

Рутенці / Рутени – латинізована форма назви русинів, українців та білорусів, а також етнічних груп українців у Австро-Угорській імперії. Термін рутени вживається вже в хроніках XI–XII ст., а у XV–XVII ст. польськими і західно-європейськими істориками. Від 1596 р. назва рутени була прийнята в документах римських пап і Римської Курії для унійних українців і білорусів.

Саки — племена скотарів та землеробів. За даними грецького історика Ефора, прийшли в Азію з нинішньої території України.

Саламінська битва / Битва при Саламіні — морська битва, що відбулась між об'єднаним флотом грецьких полісів на чолі зі Спартою та Афінами і перським флотом у вересні 480 р. до н. е.

Самніти — давньоіталійські гірські племена, що займалися переважно скотарством.

Сармати — кочовий іраномовний народ. На межі нашої ери мешкав на території сучасної України, тогочасної Сарматії. Споріднений зі скіфами. У ранньому новому часі, під впливом ідей сарматизму, нащадками сарматів вважали себе шляхта та козаки.

Столон і Л. Сестій — народні трибуни, які в 376 р. до н. е. провели разом три закони, які надавали плебеям політичного рівноправ'я.

Сціпіон — мова йде, очевидно, про Сципіона Африканського (236—183 рр. до н. е.) — римського політичного і військового діяча, найкращого римського полководця Другої Пунічної війни.

Тарент — прибережне місто в Апулії на півдні Італії.

Тарквіній Луцій Гордій — відповідно до римських переказів останній, сьомий цар Стародавнього Риму у 534—509 рр. до н. е. Відомий своєю тиранією. Був вигнаний з Рима.

Тіберій Клавдій Нерон (42 р. до н. е. — 37 р. н. е.) — римський імператор з династії Юліїв-Клавдіїв.

Томіріс (бл. 570—520 рр. до н. е.) — цариця массагетів, на думку дослідників, скифського кочового скотарського народу. Найперший опис массагетів, цариці Томіріс та її перемоги над перським царем Кіром II Великим після спроби останнього заволодіти царством массагетів наводить Геродот. Ця історія була добре відома в античному світі і стала легендою.

Тразименське озеро — озеро в Середній Італії, на березі якого 22 червня 217 р. до н. е. відбулася битва другої Пунічної війни між армією Ганнібала і римською армією під командуванням консула Гая Фламінія. Битва завершилася повною перемогою карфагенян.

Трансальпійці — мешканці території поза Альпами, за межами Апеннінського півострова.

Фабій — мова йде, очевидно, про Фабія Кунктатора (Зволікайла), який під час другої Пунічної війни виснажив сили Ганнібала своєю тактикою затягування (помер у 203 р. до н. е.)

Фемістокл / Темістокл (524—459 до н. е., Магнесія) — афінський політик, стратег, один з лідерів демосу.

Фердинанд II (1578—1637) — імператор Священної Римської імперії у 1619—1637 роках.

Фідени — стародавнє місто на лівому березі Тибру на північний схід від Риму, з яким римляни довгий час воювали.

Філіпп V Македонський (238—179 роки до н. е.) — син Деметрія II Етолійського з династії Антигонідів, з 221 року до н. е. цар Македонії.

Хатти — германське плем'я, що жило у верхів'ях Лана (притоки Рейну).

Цеціна / Авл Цеціна (*? — після 43 до н. е.) — політичний діяч та письменник пізньої Римської республіки.

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
представляє науково-популярну авторську серію
Володимира Литвинова

LINGUA LATINA AETERNA

ЛАТИНСЬКА МОВА ВІЧНА

Юрій Немирич. Роздуми про війну з московитами
Georgii Niemirycz. De Bello Moscovitico
(переклад з латинської мови)

Іван (Ян) Домбровський. Дніпрові музи
Jan Dąbrowski. Samoenaе Borysthenides
(переклад з латинської мови)

Homo sapiens
Людина мудра
(в оригіналі та перекладах)

Homo rationalis
Людина розумна
(в оригіналі та перекладах)

Латинські жарти
Ludi latini
(в оригіналі та перекладах)

Науково-популярне видання

Юрій
НЕМОВИЧИ

РОЗДУМИ ПРО ВІЙНУ З МОСКОВИТАМИ

Редактор *А.І. Радченко*

Художнє оформлення *Є.О. Льницького*

Технічний редактор *О.А. Бурдік*

Комп'ютерна верстка *О.В. Вакаренко*

Підписано до друку 21.10.2014. Формат 84 × 108/32.
Папір крейдований. Гарн. Book Antiqua. Ум. друк. арк. 3,15
Обл.-вид. арк. 1,82. Тираж 500 прим. Зам. № 4030.

Видавець і виготовлювач

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ВОЛОДИМИР ЛИТВИНОВ –

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

І КУЛЬТУРОЛОГ, ФІЛОСОФ, ПЕДАГОГ

ПЕРЕКЛАДАЧ З ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ

ФАХИВЕЦЬ З ІСТОРІЇ РЕНЕСАНСНОГО

ГУМАНІЗМУ В УКРАЇНІ.

ПРОВІДНИЙ НАУКОВИЙ

СПІВРОБІТНИК

ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ

ІМ. Г.С. СКОВОРОДИ

НАН УКРАЇНИ.

ДОКТОР ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК.

ЗАКІНЧИВ ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНИХ

МОВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

(ВІДДІЛ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ).

Юрій Стефанович НЕМИРИЧ (1612 — 1659)

Український шляхтич, воєначальник, визначний український державотворець, гуманіст, дипломат, автор проекту Гадяцької угоди та кількох теологічних трактатів.

Добу Хмельниччини традиційно вважають періодом активної боротьби українського народу з Річчю Посполитою за релігійну та національну незалежність, здобутки якої після Переяславської ради Україна поступово втратила. Прикро, але поза увагою широкого загалу перебувають видатні особистості того часу, до яких належав Ю. Немирич — один із творців концепції Великого Князівства Руського як рівноправної складової Речі Посполитої.

Народився Немирич на Волині, у протестантській родині, походив зі старовинного роду. Навчався в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа і Сорбонни. І сьогодні, як у ті часи, до постаті Немирича немає однозначного ставлення.

Упроваджуючи своє бачення політичних процесів, він не вкладався в жодні усталені рамки, намагався будь що торувати найкоротший шлях України до Європи.

1657 року Юрій Немирич переїхав до Чигирин, під протекцію Хмельницького, де прийняв руську віру і чин полковника.

Як дипломат вів переговори зі Швецією, які закінчилися Корсунською угодою (1657), що визнавала незалежність України. Після смерті Хмельницького став Генеральним писарем гетьмана Івана Виговського. За часів Виговського та Немирича Гетьманщина зазнала найвищого розквіту, бойової та політичної слави.

Убитий, як і Виговський, козаками, що були намовлені московитами до перевороту:

Найвагоміше політичне досягнення Немирича — Гадяцька угода, що передбачала входження України до складу Речі Посполитої під назвою «Великого князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви. Немирич, як і Виговський, вважав, що «з Польщею нас єдне освіта, а від Москви відбиває її невігластво. Попри одну віру, ми завжди мали більше спільного з католицькою Польщею, ніж із Московією».